

գիրենք: Կային նաեւ այնպիսիները, որոնք գուր կ'աղերսէին կամ իրենց ձեռքով զաւակները կը նետէին գետը, որուն ժայռոտ ափերուն դիակները ամբարտակներ գոյացուցեր էին: Վար ինկող անկենդան մարմիններէն ալիքները անընդհատ կը շողփային: Եւ այդ դժոխային սպանդն ու սուլագար նախճիրը ոչ թէ երկու ժամ միայն, այլ անընդմէջ երեք օր շարունակուեցաւ: Մարդիկը կը տանջէին երկար ատեն ու կը մորթէին, արիւնի առուակները ժայռերու արանքով դանդաղ կը հոսէին ներքեւ, կը խառնուէին գետի բուռն յորձանքին (էջ 45):

Երզնկայի մէջ ապրող երկու գերմանացի բուժքոյր պատմած են.

«Ձիւնուոր-ոստիկան մը կը պարծենար որ օրական տասը-տասներկու հոգի սպաննած է, գետը նետած, երեխաները, որոնք չեն կրցած փախիլ, զարկեր է ժայռերուն և փշոթ է գանկերը: Կիներուն, ճանապարհի բոլոր գիւղերու մէջ, կրկին ու կրկին բռնաբարեր են»:

...Յունիս 21-ին Կարմիր Խաչի այս երկու աշխատակցուհիները կը ձգեն Երզնկան և երկու օր անց, ճամբու ընթացքին ատլի ահաւոր իրավիճակներու ականատես կ'ըլլան: «Սառեցնող լուրթամբ փոքր ու մեծ, մինչեւ անգամ էշի թամբին դժուարութեամբ նստած պառաւները կը շարժուին առաջ, որպէսզի քիչ ետք բոլորը կապկպեն և Քենախպողազի կոչուող անիծեալ կիրճի բարձրաբերձ ժայռերէն Եփրատի ալիքներու մէջ նետեն: Յոյն սայլապան մը նկարագրեց թէ ինչպէս կը կատարուէր ատիկա: Մարդու սիրտը կը քարանար սարսափէ: Մեզի ուկեկցող զինուոր-ոստիկանը կը պատմէր.- ատլի քան 3000 կին և երեխայի եւ Մամախաթունէն Քենախ հասցուցի,- *հեփ պիտթի, պիտթի* (բոլորն ալ ոչնչացուեցան, վերացան...)» (էջ 46):

...1915 թուականի եղեռնագործութիւնը անըմբռնելի է այն աստիճանի, որ իրաւամբ կը թուի թէ պատմութեան ամենաարիւնոտ, դժնդակ առեղծուածն է: Սովորական մարդկային բանականութեան համար հայերու սպանդը անընդունելի ու անմեկնաբանելի է, որուն հետ կարելի չէ հաշտուիլ (էջ 47):

ԱՆՈՆՔ ԻՆԿԱՆ

Հայ Կամատրները Երուսաղէմի մէջ

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ գերեզմանատան մէջ աչքի կը զարնէ միւս բոլոր շիրմաբարերէն տարբեր յուշարձան մը, որուն վրայ վրայ պարզապէս գրուած է. «ԱՐԱՐԱՅԻ ՀԱՅ ԶԱՋԵՐՈՒՆ»:

Հայ կամատրները՝ հայոց պատմութեան վերջին հարիւրամեակի մարտիկները, որոնցմէ շատեր սկսած էին բարեկեցիկ կեանք մը ապրիլ ԱՄՆ-ի մէջ, ուրիշներ փրկուած էին Ցեղասպանութենէն, և տակաւին հարիւրատրներ, որոնք կորսնցուցած էին հարազատներ, անկոտորում հաւատքով անսալով արեան կանչին ու ազգային սուրբ պարտականութեան կոչին, հպարտութեամբ ու յաղթանակի յոյսով կը միանային Դաշնակից ուժերուն Միջին Արեւելքի մէջ՝ մոխիրներու ու մեռելներու աշխարհին մէջէն հայրենի երդիկը վերակազմելու խոր հաւատքով:

Անոնմէ շատեր «երկիրը» ձգելով Ամերիկաները գացեր էին իրենց համեստ աշխատավարձէն կարելոք բաժին մը խնայելով հայրենի երկիր դրկելու իրենց ընտանիքներուն, ծնողքին, որպէսզի բարի օր մըն ալ վերադառնային հարա-

զատ բոյները՝ ապրելու համար արժանապատիւ կեանք մը:

Անոնք Սուեիացի էին (Մուսալեռ), Խարբերոցի, Մշեցի, Վանեցի, Խնուացի, Բաղեշցի, Մեքաստացի, Ակնցի, Հաճընցի, Ատանացի, Էրզրումցի, Քղեցի, Չէյրունցի, Տիգրակերտցի...: Անոնք ռանչպար էին, արհեստատրներ, առետրականներ, ստատրականներ, բայց միացած էին մէկ տեսլականով՝ ազատագրուած տեսնել Կիլիկիան ու Արեւմտեան Հայաստանը:

Պայթած էր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը: Թուրք պետութեան յարմար առիթ մը կը ներկայանար իրականացնելու իր դարատր երազը՝ հասնիլ Եգիպտական ծովէն Չինաստանի պարիսպները: Խանգարող հանգամանքները շատ էին, խոչընդոտները՝ հայերն էին: Երիտթուրքերու իշխանութիւնը յաջողէր էր պատերազմի արհաւիրքներուն ընթացքին տեղահան ընելով ոչնչացնել Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը: Ամէն կամատր «ունէր բազում կորուսեալներ» և վրէժը կ'այրէր բոլորին սիրտերն ու հոգիները:

Հնչեց ռազմակոչը:

Միքայել Վարանդեան առաջինը եղաւ որ 1915-ի սկիզբները հրապարակ նետեց 15,000-20,000 անձերէ բաղկացած հայ կամաւորներ կազմելու գաղափարը. կամաւորները պիտի հաւաքագրուէին ԱՄՆ-էն մինչեւ Արեւելեան Եւրոպա: Ըստ այդ առաջարկութեան հայ կամաւորները զինուորական մարտունակութեան պիտի հետեւէին Կիպրոսի մէջ (Մեծն Բրիտանիոյ զինուորական խարխիսներէն ներս), ապա պիտի ղրկուէին Կիլիկիա՝ պատերազմելու Օսմանեան բանակներուն դէմ: Ֆրանսան մերժեց այս առաջարկը:

Այնուհետեւ Հայկական Ազգային Պատուիրակութեան առաջնորդ Պօղոս Նուպար Փաշա մեծ ջանքեր գործադրեց կամաւորներ հաւաքագրելու ուղղութեամբ եգիպտահայերէ՝ անոնց տրամադրելով անհրաժեշտ մատակարարումը:

Դաշնակից ուժերու Կալիփոլիի մէջ ունեցած զինուորական ձախողութենէն ետք աւելի կարեւորութիւն ստացաւ հայկական կամաւորական գունդերու կազմութեան գաղափարը: 20 Յուլիս 1915-ին Եգիպտոսի Հայկական Ազգային Ապահովութեան Խորհուրդի նախաձեռնութեամբ Եգիպտոսի մէջ գտնուող Մեծն Բրիտանիոյ զօրքերու ընդհանուր հրամանատար Ժեներալ Մաքսուէլին տեղեկացուեցաւ Եգիպտոսի հայերու եւ տեղահանուած հայերու մէջ տիրող խանդավառութեան մասին: Այս ձեռով կամաւորական գունդի նախաձեռնողները լաւագոյն պատեհութիւնը կը ստանային վրէժ լուծելու դարաւոր թշնամիէն և վերատիրանալ Հայոց Պատմական Հայրենիքին:

1916-ին կը սկսին զինուորական մարզումները, որոնց ընթացքին կամաւոր եկած հայ երիտասարդները տիրապետեցին կրակելու, ինքնապաշտպանուելու, ձակատներ կազմելու ռազմավարական թեքնիքներուն և տեղանքի ուռումնապիրութեան ու օգտագործման միջոցներուն: Իրենց զինուորական ունակութիւններով աչքի ինկան ԱՄՆ-էն Հիւսիսային և Յուվանսէն (Հոն) Շիքմանեան, Սարգիս Պօղոսեան (Օսմանեան բանակ) և այլ տասնապետներ ու հարիւրապետներ, որոնք յարգանք ու վստահութիւն կը վայելէին նաեւ Դաշնակից ուժերու հրամա-

նատարութեան մօտ:

Հայ Կամաւորական գունդերը իրենց ռազմական գործողութիւններու ընթացքին յաջողեցան ոչնչացնել Օսմանեան հաղորդակցութեան միջոցներ, պահեստաւորման համար ղրկուած բեռնակառքեր ու վակոններ ամբողջ Պաղեստինի տարածքին: Սակայն հայ կամաւորներու զինուորական ունակութիւնն ու ռազմական խիզախութիւնը յատկապէս երեւցաւ Արարայի ձակաւաճարտին, որ տեղի ունեցաւ 19 Սեպտեմբեր 1918-ին, ժամը 4:00-ին, Անգլիոյ Արշաւական Ուժերու ընդհանուր հրամանատար Ժեներալ Ալենպիի հսկողութեան ներքոյ(*): Հինգ ժամ տեւած հրետանային և հետեակային կռիւներէն ետք գերմանա-օսմանեան զօրքերը ցոյց տուին նահանջի նշաններ: Ի վերջոյ Դաշնակից ուժերը գերի բռնեցին 212 ռազմագերի, որոնց մէջ կային 22 սպաներ: Հայկական Լեգէոնը տուաւ 23 զոհ՝ ի շարս Դաշնակից ուժերու տուած զոհերուն: Այս առթիւ Ժեն. Ալենպիի մեծապէս գնահատելով Հայ Լեգէոնականներու անձնուրաց մասնակցութիւնը, հետեւեալ գնահատագիրը ղրկեց Հայ Ազգային Պատուիրակութեան 21 Հոկտ. 1918-ին. «Հպարտ եմ որ ունիմ Հայկական Լեգէոն մը իմ հրամանատարութեան

ներքոյ: Անոնք գերազանցօրէն կատարեցին իրենց վրայ դրուած ռազմական առաջադրանքը և մեծ դեր ունեցան մեր յաղթանակի ապահովման մէջ»:

Մեր գոհուած Լեգէոնականները արժանացան հերոսի զինուորական յատուկ յուղարկարութեան և անոնց մարմինները ամփոփուեցան Երուսաղէմի Ս. Փրկիչ գերեզմանատան մէջ: Այնուհետեւ անոնց եղբայրական գերեզմանին

վրայ կառուցուեցաւ յուշակոթող մը, որուն վրայ արձանագրուած են հերոսներու անունները:

Հայ Լեզգեոնականներու զոհաբերութիւնը չտուաւ սակայն ցանկալի արդիւնքը, որուն համար ճամբայ ելած էին մեր անձնագոհ Լեզգեոնականները, որովհետեւ անոնց առիթ չտրուեցաւ իրականացնելու իրենց խոստացուած անկախ Հայաստանի բանակի կորիզը կազմելու երազանքը: Անգլիական ու ֆրանսական կայսերապաշտութիւնը կարճ ժամանակի մը մէջ գետնառիւծի պէս գոյն փոխեց և երէկուան ռիսերիմ թշնամին դարձաւ աւելի կարեւոր քան իր «պզտիկ» դաշնակից Հայը:

Խունկ ու աղօթք մեր երիտասարդ Կամատրներու յիշատակին:

Ո՛վ Հայ ուխտաւոր, երբոր այցելես Ս. Քաղաք ու աղօթքդ մըմնջես Ս. Յակոբայ Մայր տաճարին մէջ, յիշէ որ դար մը առաջ հարիւրատր հայ կամատրներ քեզի նման ծունկի եկան այս կամարներու տակ, իսկ քիչ մը անդին, ընդամենը հինգ վայրկեան հեռաւորութեան վրայ կը հանգչին անոնցմէ 23 հերոսներու մարմինները:

(*) Իսրայէլ (Արեւմտեան Ափ)-Յորդանան տառնանին կը գտնուի երկու երկիրները կապող Ալեքսիի անունը կրող կամուրջը:

Ծանօթութիւն.- Սոյն յօդուածը գրելու համար օգտուած ենք Վարազ Գեթսեմանեանի աշխատասիրութենէն (*Armenian Weekly*, 10 Մարտ 2014):

Մ.Գ.

Անուանացանկ հերոս նահատակներու

Մ. Տէր Յակոբեան	Ծ. Մսրէեան
Մ. Տէր Գաբրիէլեան	Տ. Բզարեան
Գ. Զիլճեան	Մ. Պսպայեան
Ա. Զանոյեան	Յ. Պետիկեան
Ս. Գասապեան	Մ. Ճինկիրեան
Ա. Տըշիգեան	Ս. Քիսքանեան
Ս. Տէրտէրեան	Ղ. Ղուկասեան
Պ. Թըրըզճեան	Պ. Պոպուտեան
Ս. Անթառամեան	Ս. Ասլանեան
Մ. Թաւութեան	Յ. Քեհեայեան
Մ. Գաւունճեան	Յ. Գոյումճեան
Ա. Ամերիկեան	